

Received / Geliş
10.10.2018

Article History
Accepted / Kabul
20.12.2018

Available Online / Yayınlanma
20.12.2018

EBÛ MANSÛR MEVHÛB el-CEVÂLİKÎ AND HIS BOOK CALLED “el-MU‘ARRAB MİN KELÂM el-A‘CEMÎ”

EBÛ MANSÛR MEVHÛB el-CEVÂLİKÎ VE “el-MU‘ARRAB MİN KELÂM el-A‘CEMÎ” ADLI ESERİ¹

Hacı ÇİÇEK²
Osman KAYA³

Abstract

One of the objects that people care the most and even bless ,on occasion, is their language and literature. Sometimes, the efforts to purify the language are seen, but interpersonal relations, languages have been affected by different dimensions. Every language is influenced by this. Many words entered into Arabic as well. There are also Arabic linguists who analyze and criticise these words. One of those linguists is Ebû Mansûr Mevhûb el-Cevâliqî (d. 502/1145), who is the owner of the book “el-Mu‘arrab min Kelâmi'l-A‘cem”. In his work about 732 words have been on focus, and the language in which the words are mentioned. He has acted according to scientific measurements and objectively. In this study, a short biography of el-Cevâliqî was given, and the teacher and his students were discussed; More than twenty words have been analyzed

Key Words: al-Cevâliqî, el-Mu‘arrab, Language, Literature, Nizâmiye Madrasa.

Öz

İnsanların, en çok önemseydiği, hatta yer yer kutsadığı objelerden biri de dil ve edebiyatlarıdır. Kimi zaman dillerini, arı duru hale getirme konusunda çaba göstermiştir ama insanlar arası ilişkiler, dillerin farklı boyutlardan etkilenmesini beraberinde getirmiştir. Bundan her dil etkilenmiştir. Arapçaya da birçok sözcük girmiştir. Söz konusu sözcükleri ele alıp analiz eden ve kritiğini yapan Arapça dilbilimciler olmuştur. O dilbilimcilerden birisi de “el-Mu‘arrab min Kelâmi'l-A‘cem” adlı eserin sahibi Ebû Mansûr Mevhûb el-Cevâliqî (ö.540/1145)'dir. O, eserinde yaklaşık 732 sözcüğü konu edinmiş, sözcüklerin hangi dile ait olduğunu belirtmiştir. Kendisi ilmi ölçülere göre hareket etmiş, objektif davranmıştır. Bu çalışmada el-Cevâliqî'nin kısa biyografisi verilmiş, hoca ve öğrencileri ele alınmış; eserinden yirmiyi aşkın sözcüğün tahlili yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: el-Cevâliqî, el-Mu‘arrab, Dil, Edebiyat, Nizâmiye Medresesi.

¹ Bu çalışmada el-Cevâliqî'nin (el-Mu‘arrab min Kelâm el-A‘cem ‘alâ Hurûf el-Mu‘cem, thk. F. ‘Abdurrahîm, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1990) adlı eseri esas alınmıştır.

² Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arapça Öğretmenliği Bölümü. E-mail: hcicek02@hotmail.com

³ Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arapça Öğretmenliği Bölümü. E-mail: osmankaya57@hotmail.com

Giriş

İnsanlar arasında sosyo-ekonomik ilişkiler kurulduğundan bu yana, diller arasında bazı kelime ve deyimlerin sirkülasyonu da olagelmıştır. Bu, bütün zamanlar için geçerlidir. Arapça da, bu etkilenmeden nasibini almıştır. Bu dile, zamanla bazı kelimeler dâhil olmuştur.

“*Dahîl*”/ دَخِيل, Arapçadaki d-h-l filinden türemiş bir kelimedir. Anlamı Araplar tarafından daha önce bilinmeyen ve dillerinde bulunmayan sözcüklerdir.⁴ Araplar, çoğu zaman aldıkları kelimeleri değiştirmemiş; yerine ya bir benzerini getirmiş veya olduğu gibi kullanmıştır.⁵ Kimi zaman ise kelimeleri Arapça kalıplara uygun hale getirmişlerdir.⁶

Semantik bağlamda “*mu‘arrab*”/ مُعَرَّب ile “*dahîl*”/ دَخِيل kelimeleri arasında yakın bir ilişki vardır. “*Mu‘arrab*” kelimesi, Arapçanın aslından olmayan sözcükler anlamına geldiği gibi “*dahîl*” kelimesi de, içinde bulunduğu ve yer aldığı çevreden olmayan, sığıntı anlamına gelmektedir.⁷ Bir anlamı da “Yarışa gelmeyen at, ırkında ve soyunda yarışma kabiliyeti olmayan at ve deve” demektir.⁸ Mesela “*dahîl*” kelimesi, “Şu adam, içinde bulunduğu kavimden değildir, yabancılardandır” anlamına geldiği gibi⁹; kendisini başka bir kabile veya aşirete isnat eden kimse anlamına da gelmektedir.¹⁰ Bu sözcük, olur olmaz her şeye burnunu sokan kimse hakkında da kullanılır.¹¹ *Dihâl*/دِخَال kelimesi ise bir devenin ikinci defa henüz su içmemiş develerin arasına karışmasıdır.¹² Görüldüğü üzere *mu‘arrab* ile *dahîl* sözcükleri, neredeyse birbirinin müradifi şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.

Cahiliye döneminde Araplar, Güney ve Kuzey komşularına yılın her mevsiminde ticaret için yolculuk yaparlardı. Bu süreçte Araplar, dillerinde mevcut olmayan birçok kelime ile karşılaştılar. Sözcüklerin çoğu, günlük konuşmalarda geçen sözcüklerdi. Arapça Farsça, Rumca, Türkçe, Berberice vs. diller ile etkileşime girdi. Bu olgu ise çok doğal bir sürecin sonucudur, demek mümkündür.¹³

Arapçanın yabancı dillerden etkilenmesi dolayısıyla Müslüman dilbilimcilerde bazı kaygılar oluşmuştur. Bu nedenle onlar, “*me‘âcim*” ve “*lügat*” adıyla eserler kaleme almıştır. Onlar, Arapçanın dokusuna aykırı sözcükler konusunda insanları uyarmıştır. Çünkü uzman dilbilimcilerin ölümüyle Arapça gibi zengin bir servetin kaybolması söz konusuydu.¹⁴ *Mu‘arrab* kelimeleri ele alan bilginler, Yunanca, Farsça, Süryanice,

⁴ Mecduddin Muhammed b. Ya’kub Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhîd*, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, 2005, s. 998.

⁵ Sa’dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu’l-Fikihî Lugaten ve Istilâhen*, Dâru’l-Fikr, Dimaşk, 1998, I/246.

⁶ Ahmed Muhtâr ‘Abdulhamîd ‘Umer, *Mu‘cemu’l-Lugati’l-‘Arabiyye el-Mu‘âsıra*, ‘Alemlü’l-Kutub, Kâhire, 2008, II/1477.

⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdi, *Cemheretu’l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba’labekî, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrût, 1987, I/580.

⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, thk. Muhammed ‘Avd Mur’ib, Dâru İhyâi Turâsî’l-‘Arabî, Beyrût, 2001, II/221; Ebû Nasr İsmâ’il b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-‘Arabiyye*, Dâru ‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrût, 1987, I/179; Ahmed Rızâ, *Mu‘cemu Metni’l-Luğa*, Dâr Mektebe el-Hayât, Beyrût, ts., IV/60.

⁹ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kırmî Ebû’l-Bekâ el-Kefevî, (ö.1095/1684), *el-Kulliyât Mu‘cemun fî’l-İstlâhât ve’l-Furûk el-Lugaviyye*, thk. ‘Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî, Mu’essesetu’r-Risâle, Beyrût, ts., s. 449.

¹⁰ Ahmed Muhtâr ‘Abdulhamîd ‘Umer, *age*, I/730.

¹¹ Ebû’l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’Sûd, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1998, I/281; Zeynuddîn Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Ebûbekr b. ‘Abdulkadir er-Râzî, *Muhtârü’s-Sihâh*, el-Mektebtü’l-‘Asriyye, Beyrût, 1999, s. 102; Ebû’l-Abbâs Hatîbuddehşeh Ahmed b. Muhammed b. ‘Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, *el-Misbâhu’l-Munîr fî Garîbi’s-Şerhi’l-Kebîr*, el-Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrût, ts., I/190; Firûzâbâdî, *age*, s. 998; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Heyet, Dâru’l-Hidâye, Kâhire, ts., XXVIII/480; Firûzâbâdî, *age*, s. 998.

¹² Bkz. Râğib el-İsfahânî, *el-Mufredât*, thk. Safvân ‘Adnân ed-Dâvudî, Dâru’l-Kalem, Dimaşk, 1412, s. 309.

¹³ Seyyid Hasan, Seyyid Muhammed b. er-Râmûz ‘alâ’s-Sihâh, thk. ‘Alî ‘Abdülkerîm er-Rudaynî, Dâru Usâme, Dimaşk, 1986, s. 61.

¹⁴ Bkz. Seyyid Hasan, *age*, s. 15.

İbranice, Habeşçe, Hintçe, Kıbtice ve Nebaticeden Arapçaya giren sözcükleri tespit etmiştir.¹⁵

İşte şimdi, bu alanda kalem oynatmış önemli bir şahsiyet olan el-Cevâlîkî'nin biyografisini kısaca anlamaya çalışalım.

1. Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Hudar el-Cevâlîkî Kimdir?

Bazı kaynaklar, onun 465/1073¹⁶ yılında, bazıları ise 466/1074¹⁷ yılında Bağdat'ta doğduğunu kaydetmiştir. Aile büyüklerinden biri çuval ticareti yaptığından dolayı Cevâlîkî diye anılmıştır. Genç yaşta ilim meclislerine katılmış, Arap dili ve edebiyatında öne çıkmış¹⁸ ve Bağdat'ta ilim ehlinin parmakla gösterdiği kişiler arasına girmiştir.¹⁹

el-Cevâlîkî, Nizâmiye Medresesi'nde öğrenim görmüş, aynı medresede dersler vermiş, devrinin önemli âlim ve ediplerinden olmuştur.²⁰ Ağırbaşlı, pek konuşmayan, çok tefekkür eden alçakgönüllü bir yapıya sahipti. Çoğu zaman, bir konu hakkında “bilmiyorum” der ve onu araştırıp soruşturmadan söylemezdi.²¹

Ebû Zekeriyâ Yahya b. ‘Alî b. Muhammed b. Hasan et-Tebrîzî'den (ö.502/1108) ders almış²², onun vefatından sonra da Nizâmiye Medresesi'nde Arapça dil derslerini vermiştir.²³

Cevâlîkî, 15 Muharrem 540 (8 Temmuz 1145) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁴ Bağdat'ın “Bâbu Harb” mevkiinde babasının yanına gömülmüştür.²⁵

¹⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, Beyrût, 2001, XVI/330.

¹⁶ Ebû'l-Hasan ‘Alî b. Ebû'l-Kerem Muhammed İbnu'l-Esir el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebû'l-Fidâ ‘Abdullâh el-Kadî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1987, IX/139; Ebû'l-Ferec ‘Abdurrahmân b. ‘Alî İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûki ve'l-Umem*, thk. Muhammed ‘Abdulkadir ‘Atâ-Mustafa ‘Abdulkadir ‘Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992, III/17; ‘Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-İmâd, *Şezarâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zehab*, thk. Mahmûd Arnaût, Dâru İbn Kesir, Dimaşk-Beyrût, 1986, VI/207-209; Zeynuddîn ‘Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb b. Hasan es-Selâmî, *Zeyl Tabakati'l-Hanabile*, thk. ‘Abdurrahmân b. Suleymân el-Usaymîn, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyâd, 2005, II/2.

¹⁷ Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Dâru Sâdir, Beyrût, 1971, V/342-344; Şemsuddîn Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. ‘Umer ‘Abdusselâm et-Tedmirî, Dâru'l-Kuttâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1993, XXXVI/549.

¹⁸ İbnu'l-Cevzî, *age*, XVI/278.

¹⁹ İbn Hallikân, *age*, V/342-344; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2736.

²⁰ İbnu'l-İmâd, *age*, 1986, VI/207; Ebû Muhammed ‘Affuddîn ‘Abdullâh b. Esed Yafî, *Mir'atu'l-Cinân ve İbretu'l-Yakazân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, thk. Halil el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997, III/208; İbn Hallikân, *age*, V/342-344; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2736; İbn Hallikân, *age*, V/342-344; Hayruddîn Ziriklî, *el-A'lâm*, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1980, VII/335. Muktefi-Liemrillâh, Bağdat'ın medâr-ı iftiharî olan müellifin ilminden çok yararlanmıştı. Onun meclisinde birçok kitap okumuştur. el-Cevâlîkî, Hz. Peygamber'in sünnetlerinin ateşin savunucuları arasında yer almıştır. Bkz. es-Selâmî, *age*, II/2-3.

²¹ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2736; Ebû'l-Mehâsin, Cemâluddîn Yûsuf b. Tağriberdî b. ‘Abdullâh el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Dâru'l-Kutub, Kâhire, ts., V/277; İbnu'l-Cevzî, *age*, XVIII/46-47; Ebû'l-Fidâ İsmâil İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru İhyâit-Turâs, Beyrût, 1998, II/1893.

²² İbn Hallikân, *age*, V/342; Ebû'l-Berekât Kemâluddîn ‘Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ*, thk. İbrâhîm Samarrai, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985, s. 293. Tebrizî'nin eserleri arasında *Şerhu Kasâidi'l-Aşr*, *Tefsîru'l-Kur'ân*, *Tehzîbu Garîbi'l-Hadîs* ve *Mulâhhâsî* sayabiliriz. Bkz. el-Edirnevî, *Tabakâtu'l-Mufesssîn*, s. 151. Cevâlîkî, Tebrizî'nin yanı sıra Ebû'l-Kâsım b. el-Busrî, Ebû Tâhir b. Ebû Sakr ve İbn et-Teyyûri'den de ders almıştır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2734; İbnu'l-İmâd, *age*, VI/207.

²³ Bkz. Yâkût, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2734; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, V/277.

²⁴ Şemsuddîn Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz ez-Zehabi, *el-İber fî Haberi men Gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, ts, II/458; Ebû'l-Fidâ, el-Meliku'l-Mueyyed İmâduddîn İsmâil b. ‘Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö.732/1331) *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Mektebetu'l-Huseyniyye el-Misriyye, ts., III/17; Şemsuddîn Ebû ‘Abdullâh Muhammed b.

Cevâlikî'nin *el-Mu‘arreb*, *Tekmiletu İslâh*, *Kitâbu'l-‘Arûz*, *Şerhu Edebi'l-Kâtib*,²⁶ *Muhtâsarü Sihâhi'l-Luġa*, *Muhtasar fi'n-Nahv* ve *Şerhu Maksûre İbn Dureyd el-Ezdi* gibi eserleri vardır.²⁷

1. 1. el-Cevâlikî'nin Hocaları

Doğup büyüdüğü yer olan Bağdat, ilim adamlarının buluşma yeri olmasından dolayı el-Cevâlikî, birçok ilim adamıyla görüşmüş; bazılarında ilim öğrenmiş, bazılarında aldığı ilmi öğretilmiştir. Bu nedenle onun ilim ve kültür dünyası, oldukça zengin ve çeşitlidir.

el-Cevâlikî'nin hocaları arasında Muhammed b. ‘Alî b. Huseyn b. ‘Umer el-Vâsîfî (ö.468/1076)²⁸; Ebû'l-Kâsım b. el-Busrî (ö.474/1081) ‘Abdullâh b. Muslim b. ‘Abdullâh el-Kayravânî (ö.488/1096)²⁹; Ebû Tâhir b. Ebû's-Sakr el-Enbârî (ö.498/1105); Ca'fer es-Sarrâc (ö.500/1107)³⁰; İbnu'l-Hatîb Ebû Zekeriyâ Yahya b. ‘Alî b. Muhammed b. Hasan et-Tebrîzî (ö.502/1109)³¹; Ebû'l-Hattâb Nasr b. Ahmed İbnu'l-Batar el-Bezzâz (ö.494/1102)³²; İbnu't-Tuyûrî (ö.500/1107)³³; Tîrâd b. Muhammed el-Hâşimî ez-Zeynebî (ö.491/1098) ³⁴; el-‘Alâ b. Hasan b. Vehb b. el-Mûsalâyâ (ö.497/1104)³⁵ vardır.

1. 2. el-Cevâlikî'nin Öğrencileri

el-Cevâlikî, Nizâmiye Medreseleri'nde edebiyat dersini veren ilk kişi olmasının yanı sıra³⁶ cuma günlerinde Bağdat'ın “*Kasr Mescidi*”nde dersler vermiştir. Bu itibarla birçok meşhur insan ondan ders almıştır.

Onun öğrencileri arasında kendisinin kızı Hatice (ö...?); Mahmûd b. ‘Umer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö.538/1143); el-Cuneyd b. Ya'kûb b. Hasan b. Haccâc b. Yûsuf el-Cîylî (ö.546/1152)³⁷; Muhammed b. Nâsır b. Muhammed b. ‘Alî b. ‘Umer es-Selâmî (ö.550/1156)³⁸; Ebû Mansur b. ‘Alî b. İbrâhîm b. Zibric el-Attâbî

Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, IV/55. Kaynaklar, genellikle Cevâlikî'nin ölümünü 540/1145 yılı olarak kaydeden, Yafî' ise 539/1145 şeklinde vermiştir. Bkz. Yafî', *age*, III/208; Şemsuddîn Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Siyeru ‘Alami'n-Nubelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2006, XV/17. Brockelmann da (ö.1956), Cevâlikî'nin ölüm tarihini, Yafî' gibi (539/1144) olarak vermektedir. Bkz. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, çev. ‘Abdulhalîm Naccâr, Dâru'l-Ma‘ârif, Kâhire, 1959, V/163. Zehabî, Cevâlikî'nin 539'da öldüğüne kâil olanların yanıldıklarını söylemektedir. Bkz. ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI/550.

²⁵ İbnu'l-İmâd, *age*, VI/209; İbnu'l-Cevzî, *age*, XVIII/46-47; el-Kiftî, *age*, I/245; Ebû'l-Hasan ‘Alî b. Ebû'l-Kerem Muhammed İbnu'l-Esir, *el-Lubâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru Sâdir, Beyrût, ts., I/301.

²⁶ İbn Hallikân, *age*, V/342; Zirikli, *age*, VIII/300.

²⁷ Bağdatlı İsmâ'il Paşa, *Hediyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn Âsârü'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, (1951 İstanbul Matba'atu'l-Behiyye baskısı esas alınmıştır), II/483; ‘Umer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrût, 1997, III/281.

²⁸ es-Safedî, *age*, VI/212; ‘Umer Rîzâ Kehhâle, *Mu‘cemu'l-Muellifîn*, Mektebetu'l-Musennâ, Beyrût, ts., X/319.

²⁹ es-Suyûtî, *age*, II/64.

³⁰ es-Selâmî, *age*, II/3.

³¹ el-Cevâlikî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. ‘Alî b. Muhammed b. Hasan et-Tebrîzî'den on yedi sene Arap dili ve edebiyatını okumuş ve hocasının vefatından sonra bir süre Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yapmış ve aynı dersi başkalarına vermiştir. Bkz. ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI/550.

³² ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI/550; İbnu'l-İmâd, *age*, V/409; Muhammed b. ‘Abdullâh Ebûbekir el-Meâfirî, İbnu'l-Arabî, *Kânûnu't-Te'vîl*, Muhammed Suleymânî, Dâru'l-Kible, Cidde, 1986, s. 164; Ebûbekir Muhammed b. ‘Abdulganî Mu'innuddîn, *İkmâlu'l-İkmâl*, Cami'atu Ummi'l-Kurâ, Mekke, 1410, IV/291.

³³ İbnu'l-İmâd, *age*, VI/207; es-Selâmî, *age*, II/3.

³⁴ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI/550.

³⁵ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII/499; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIV/260-262.

³⁶ Bkz. Ebû'l Berekât ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebû Sa'îd el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, Dâru'l-Erkâm, Kâhire, 1999, s. 13.

³⁷ es-Selâmî, *age*, II/30-31.

³⁸ es-Selâmî, *age*, II/51-59.

(ö.556/1162)³⁹; ‘Abdulkerim b. Ebû Bekir Muhammed b. Mansûr b. ‘Abdulcabbâr es-Sem‘ânî (ö.562/1167)⁴⁰; Ebû'l-Ganâim Habşî b. Muhammed b. Şu‘ayb eş-Şeybânî (ö.565/1170)⁴¹; Ziyâuddîn Ebû Ahmed ‘Abdulvahhâb b. Sekîne (ö.607/1211)⁴²; Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed el-Haşşâb el-Bağdâdî (ö.567/1172)⁴³; Ebû'l-Muzaffer Esad b. Muhammed b. Huseyn el-Kerâbisî (ö.570/1174)⁴⁴; Ebû'l-Hasan ‘Alî b. ‘Umer b. Ahmed b. ‘Abdülbâkî b. Bekrî (ö.575/1180)⁴⁵; müellifin oğulları İsmâ‘îl (ö.575/1180) ve İshâk (ö.575/1180); Ebû'l-‘İzz Muhammed b. Muhammed b. Mevâhib İbnu'l-Hurâsânî (ö.576/1181)⁴⁶; Alî b. ‘Abdurrahim b. Hasan es-Sulleme Ebû'l-Hasan İbnu'l-Assâr (ö.576/1181)⁴⁷; Ebû'l-Berekât Kemâluddîn ‘Abdurrahmân b. Muhammed ‘Ubeydullâh el-Enbârî (ö.577/1182)⁴⁸; Ebû Alî Hasan b. Saîd b. ‘Abdullâh b. Bendâr ed-Diyârbekrî eş-Şattânî (ö.579/1184)⁴⁹; Ebû'l-‘Abbâs Hıdır b. Servân b. Ahmed b. Ebû ‘Abdullâh es-Sa‘lebî (ö.580/1185)⁵⁰; Ebû Muhammed Sa‘d b. Hasan b. Suleymân b. Tavrânî el-Harrânî (ö.580/1185)⁵¹; Nasr b. Mansûr b. Hasan b. Cevşen (ö.588/1193)⁵²; Ebû'l-Muzaffer Esad b. Hibetullâh b. İbrâhîm İbnu'l-Hayzarânî (ö.590/1194)⁵³; Ebû'l-Ferec b. el-Cevzî (ö.597/1201); İsmâ‘îl b. ‘Alî el-Hazîrî (ö.603/1207)⁵⁴; Tâcuddîn Ebû'l-Yumn el-Zeyd b. el-Hasan el-Kindî (ö.613/1217)⁵⁵; Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn ‘Abdullâh b. el-Huseyn b. ‘Abdullâh el-‘Ukberî (ö.616/1219)⁵⁶ bulunmaktadır.

1. 3. el-Cevâlîkî'nin “el-Mu‘arrab” Adlı Eseri

Bu eser, Arapçaya daha sonradan giren yabancı sözcükleri alfabetik ele alan ve analiz eden bir eserdir. Söz konusu eser, Kur'an-ı Kerim'de, hadislerde, sahabe ve tabiinin konuşmalarında, Arapların şiirlerinde ve günlük konuşmalarda kullanılan Arapçalaşmış kelimeleri içermektedir.⁵⁷ Bu alanda daha önce bazı eserler kaleme alınmasına rağmen el-Cevâlîkî'nin eseri, el-Enbârî (ö.577/1182)'ye göre türünün en büyük ve en önemli eseri olarak görülmüştür.⁵⁸ el-Cevâlîkî'nin eseri, hem döneminin hem sonraki dönemlerin bilgileri tarafından takdir edilmiştir.⁵⁹

³⁹ Yûsuf el-Kiftî, *age*, III/188.

⁴⁰ Bu müellifin *el-Ahtar fî Rukûbi'l-Bihâr*, *Edebu't-Taleb*, *el-Edebu fî İsti'mali'l-Haseb*, *Efanînu'l-Besatîn*, *el-İsfâr 'ani'l-Esfâr*, *el-İrtiyâb 'an Kitâbeti'l-Kuttâb*, *el-Ensâ*, *Târîhu Merv*, *Tuhfetu'l-İydeyn*, *Tuhfetu'l-Musâfir* ve *el-İmlâ ve'l-İstîmlâ* gibi eserleri bulunmaktadır. Bkz. el-Makdisî, *Kitâbu'r-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, II/20.

⁴¹ Yûsuf el-Kiftî, *age*, I/373.

⁴² İbnu'l-Cevzî, *age*, III/17; ez-Zehebi, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, XXXVI/550; Ebû Amr Takıyyuddîn ‘Usmân b. Salâhiddîn ‘Abdirrahmân b. Mûsâ İbnu's-Salâh, eş-Şehrezûrî, *Şerhu Muşkilî'l-Vasîl*, Dâru Kunûz İşbiliyâ, Suudiyye, 2011, mukaddime, s. 36; Ebû Muhammed et-Tayyib b. ‘Abdullâh b. Ahmed b. ‘Alî el-Hazramî, el-Hicrânî (ö.947/1541), *Kilâdetu'n-Nahr fî Vefayâti A'yâni'd-Dehr*, Dâru'l-Minhâc, Cidde, 2008, V/29.

⁴³ Yûsuf el-Kiftî, *age*, II/101.

⁴⁴ Hayruddîn Zirikli *age*, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1980, I/301.

⁴⁵ Yûsuf el-Kiftî, *age*, II/293; es-Suyûtî, *age*, II/142.

⁴⁶ es-Safedî, *age*, I/130; Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. ‘Abdurrahmân el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsân ‘Abbâs, Beyrût, Dâru Sâdır, 1973-1974, III/238; el-Kiftî, *age*, III/14; es-Suyûtî, *age*, I/235; ‘Umer Rızâ Kehhâle, *age*, XI/304.

⁴⁷ Yûsuf el-Kiftî, *age*, I/373; es-Suyûtî, *age*, II/175.

⁴⁸ el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, II/293; el-Kiftî, *age*, II/171; es-Suyûtî, *age*, II/88; Kehhâle, *age*, V/183.

⁴⁹ es-Safedî, *age*, XII/19.

⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cem‘ul-Udebâ*, III/1249.

⁵¹ es-Suyûtî, *age*, I/577; es-Safedî, *age*, XV/111.

⁵² es-Selâmî, *age*, II/391-393.

⁵³ es-Suyûtî, *age*, I/442; es-Safedî, *age*, IX/13.

⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cem‘ul-Udebâ*, II/728; es-Suyûtî, *age*, I/452; es-Safedî, *age*, IX/98.

⁵⁵ el-Kiftî, *age*, II/12.

⁵⁶ İbnu'l-Cevzî, *age*, III/17; ez-Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI/550.

⁵⁷ el-Cevâlîkî, *el-Muarrab min Kelâm el-A‘cem ‘alâ Hurûf el-Mu‘cem* thk. F. ‘Abdurrahîm, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1990, s. 91.

⁵⁸ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 293.

⁵⁹ Cevâd ‘Alî, *age*, XVI/328.

Müellifi tarafından kaleme alındıktan sonra ilk defa hicrî 1282 yılında 245 sayfa halinde alfabetik basılmıştır.⁶⁰ *el-Mu’arrab min Kelâm el-A’cem ‘alâ Hurûf el-Mu’cem*, bazı kişiler tarafından tahkik edilmiştir.⁶¹

el-Cevâlîkî, eserin önsözünde, çok önceden farklı dillerden yüzlerce sözcüğün Arapçaya girdiğini; söz konusu sözcüklerin hatipler tarafından günlük konuşmalarda, şairlerin de şiirlerinde kullandığını belirtmiştir. Hemen ardından mu’arrab, ta’rib ve dâhil kavramlarından ne anlaşılması gerektiğini belirtmiştir.⁶² Ayrıca yabancı kelimelerin tespitinde Arapların bu kelimeleri kullanmadaki yöntemleriyle Arapça kelimelerdeki ses-harf uyum ilkelerinin bilinmesi gerektiğinden söz edilerek bazı ölçüler ortaya konmuştur.⁶³ el-Cevâlîkî, Arapların Farsça⁶⁴, Yunanca⁶⁵, Latince⁶⁶, Süryanice⁶⁷, İbranice, Habeşçe ve Hintçeden⁶⁸ sözcükler aldığını vurgulamıştır.

Eserde 732 sözcük, türevleriyle birlikte verilmiştir. Onlardan 130 tanesi yer ve şahıs isimleridir. Kelimelerin birçoğunu İbn Kuteybe(ö.276/889)’nin *Edebu’l-Katib*; İbn Dureyd(ö.321/933)’in *el-Cemheretu’l-Luga* ile el-Ezheri(ö.370/980)’nin *Tehzibu’l-Luga* adlı eserlerinden aldığını söyleyebiliriz. Müellif, görüşünü desteklemek ve pekiştirmek için cahiliye şiirlerinden beyitler getirmiş ama kimi zaman şairin adını zikretmemiştir. Şairlerden ise daha çok, A’sa(ö.7/629)’dan beyit getirmiştir.

Şimdi de müellifin yararlandığı kişileri ve onun kaynaklarını vermek istiyoruz.

1. 4. el-Cevâlîkî’nin, Yararlandığı ve Nakilde Bulunduğu Kaynaklar

el-Cevâlîkî’nin, Nizamiye medreseleri gibi mümbit bir ilim havzasında yetişmiştir. Kendisi o güne kadar, neredeyse yazılan bütün eserlerin mevcut olduğu Nizamiye Medreseleri kütüphanesinden faydalanmamış olamaz. Genel anlamda onun yararlandığı ve eserinde vurguladığı kaynaklar şunlardır:

el-Cevâlîkî’nin başvurduğu kaynakların başında Kur’an ve hadisler bulunmaktadır. Onun görüş, yorum ve tespitlerine esas aldığı dilci ve şairler şunlardır:

İmru’ul-Kays (ö.549); Tarafe b. el-‘Abd (ö.560); Ebû Duâd el-İyadî (ö.567); el-Mutelemmis (ö.580); ‘Adî b. Zeyd b. Hammâd el-İbâdî et-Temîmî (ö.600 civarı); Nâbiga ez-Zubyânî (ö.18/605); Zuheyir b. Ebû Sulmâ (ö.609); el-A’sâ Meymûn b. Kays (ö.7/629); Ebû Şureyh Evs b. Hacer b. ‘Attâb et-Temîmî (ö.m.620); Mâlik b. Nuveyre el-Yerbûî et-Temîmî (ö.11/632); Ebû Zuayb (ö.27/648); Ebû Sa’de (Saîd) eş-Şemmâh b. Dirâr b. Harmele b. Sinân el-Mâzinî ez-Zubyânî el-Gatafânî (ö.30/650); Lebîd b. Rebia (ö. 41/661); Hassân b. Sabit (ö.54/673); Ebû Dehbel el-Cumahî (ö.63/682); Ebû Yezîd el-Himyârî (ö.69/688); Ebû’s-Şa’sâ’ ‘Abdullâh b. Ru’be (ö.97/715-16); Cerîr b. ‘Atıyye b. el-Hatafâ (Huzeyfe) et-Temîmî (ö.110/728); Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa’sa’a et-Temîmî (ö.114/732); Ebû’l-Hâris Zurrumme Gaylân b. ‘Ukbe b. Ma’dî b. ‘Amr el-Kahtânî (ö.117/735); Ebû’n-Necm el-Fazl (el-Mufaddal) b. Kudâme er-Râciz el-İclî (ö.125/743’ten önce); Ebû’l-Mustehil el-Kumeyt b. Zeyd b. Huneys el-Esedî (ö.126/744); Ebû’l-Cahhâf (Ebû ‘Abdullâh) Ru’be b. ‘Abdullâh el-‘Accâc b. Ru’be b. Lebîd et-Temîmî es-Sa’dî (ö.145/762); Mufaddal b. Muhammed (ö.170/786); Ebû Bişr

⁶⁰ Edward Karanilyos F. *İktifâu’l-Kunû’ Bimâ Huve Matbû*, tsh. Seyyid Muhammed el-Bablâvî, Matba’atu’t-Te’lif (el-Hilâl) Mısır, 1896, s.324.

⁶¹ Ahmed Muhammed Şakir eseri tahkik ederek yayımlamıştır. Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 1942; Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kâhire, 1969; Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kâhire, 1995 ve çalışmamıza esas aldığımız şahsın (F. ‘Abdurrahîm, Dâru’l-Kalem, Beyrût, 1990) tahkiki mevcuttur.

⁶² Bkz. el-Cevâlîkî, *age*, s. 91.

⁶³ Hüseyin Elmalî, “el-Muarreb” maddesi, DİA, İstanbul, 2005, XXX/327.

⁶⁴ el-Cevâlîkî, *el-Muarreb*, s. 31.

⁶⁵ el-Cevâlîkî, *age*, s. 52.

⁶⁶ el-Cevâlîkî, *age*, s. 57.

⁶⁷ el-Cevâlîkî, *age*, s. 59.

⁶⁸ el-Cevâlîkî, *age*, s. 62.

Sibeveyhi Amr b. ‘Usmân b. Kanber el-Hârisî (ö.180/796); Ebû'l-Hasen Alî b. Hamza b. ‘Abdullâh el-Kisâî (ö.189/805); Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî (ö.209/824; el-Asma‘î (ö.216/831); Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö.224/838); Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk es-Sikkî (ö.244/858); Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslîm b. Kuteybe ed-Dineverî (ö.276/889); Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî (ö.285/899); Ebû'l-‘Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî (ö.291/904); Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö.311/923); Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî (ö.321/933); İbnu'l-Enbarî (ö.328/940); Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, (ö.370/980); Ebû'l-Feth ‘Usmân İbn Cinnî, (ö.392/1002); Ebû Hilâl el-‘Askerî (ö.400/1010); Ebû'l-‘Alâ’ Ahmed b. ‘Abdullâh b. Suleymân el-Ma‘arrî (ö.449/1057); Ebû Ya‘lâ Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ’ (ö.458/1066); Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî (ö.538/1143).

1. 5. el-Cevâlikî'nin “el-Muarrab” Adlı Eserinden Bazı Örnekler

el-Cevâlikî, eserinin başında “hemze” babında peygamberlerden Hz. Âdem, Hz. Sâlih, Hz. Şuayb ve Hz. Muhammed hariç, diğer peygamber isimlerinin (İbrâhîm, İsmâil, İshâk, İlyâs, İdrîs, Ya‘kûb, Eyyûb vs.) yabancı olduğunu vurgulamıştır.⁶⁹ Peygamberlerden mu‘arrab isimler sadece bunlar değildir. Nuh, Hûd, Mûsâ, Hârûn, Yunus, Lût, Yûsuf ve ‘İsâ da mu‘arrab isimlerdir. Biz, burada daha çok, yaygınlık kazanmış bazı sözcük, şahıs isimlerini ve kavramları ele alacağız.

1. 5. 1. Arcuvan/Arguvan الْأَرْجَوَانُ (sıra no: 11) : Mor, eflatun, erguvan rengi anlamına gelen bu sözcük, Farsça kökenlidir.⁷⁰ Günümüzde Malatya'nın bir ilçesi olan Arguvan, adını bu sözcükten almıştır.

1. 5. 2. Asker/ عَسْكَر (sıra no: 452): Asker kelimesi, mu‘arrab olup Farsçadan Arapçaya geçmiştir. Askerin toplanması halinde “leşker” kelimesi kullanılır.⁷¹

1. 5. 3. Bostân/ بُسْتَان (sıra no: 77): Farsça kökenli bir kelimedir, Arapçaya geçtikten sonra çoğulu kırık formatta “besâtîn” بُسَاتِينِ olarak takdir edilmiştir.⁷²

1. 5. 4. Câlût/ جَالُوت (sıra no: 180): Câlût kelimesi, yabancı birdir, sonradan Arapçaya girmiştir. Arapça dil kurallarına göre müştakı/türeyeni yoktur.⁷³ Hz. Davud'un, sapan taşıyla öldürdüğü kralın adıdır. Kur'an, bu olaydan söz etmiştir.⁷⁴

1. 5. 5. Cevher/ جَوْهَر (sıra no: 168): Bir şeyin özü ve aslı anlamına gelen bu sözcük, Farsçadan Arapçaya geçmiştir. Mesela denizden çıkarılan değerli inci, mercan, yakut ve zebercet gibi taşlara mücevher denilmektedir.⁷⁵

1. 5. 6. Dînâr/ دِينَار (sıra no: 239) : Aslı “dinnâr” olan bu kelime, Farsça kökenlidir. Araplar, bu sözcüğü sadece bu şekilde tanıyorlardı. Zamanla Arapça bir kelime haline gelmiştir. Bu nedenle Kur'an, onlara “dînâr” kelimesiyle hitap etmiştir.⁷⁶ Mesela çok dinarı olan kimse için Arapçada “reclun mudenner” رَجُلٌ مُدَنَّارٌ denir.⁷⁷

1. 5. 7. Dirhem/ دِرْهَم (sıra no: 261): Farsçadan Arapçaya geçen mu‘arrab bir kelime olup Kur'an'da vurgulanmıştır. Araplar, Kur'an nazil olduğu döneme kadar bu

⁶⁹ el-Cevâlikî, *age*, s. 102.

⁷⁰ el-Cevâlikî, *age*, s. 112.

⁷¹ el-Cevâlikî, *age*, s. 453.

⁷² el-Cevâlikî, *age*, s. 165.

⁷³ el-Cevâlikî, *age*, s. 245.

⁷⁴ Bakara, 2/251.

⁷⁵ el-Cevâlikî, *age*, s. 237.

⁷⁶ Al-i İmrân, 3/75.

⁷⁷ el-Cevâlikî, *age*, s. 290.

sözcükten başkasını bilmiyordu. Kur’an⁷⁸, onlara dirhem kelimesinin kırık çoğulunu kullanarak hitap etmiştir.⁷⁹

1. 5. 8. Ebrehe/ أَبْرَهَةَ (sıra no: 17) : Ebrehe ismi, mu‘arrab bir kelimedir ama Araplar bu ismi kullanmıştır. Fil olayının kahramanı, Yemen valisi Ebû Yeksûm Ebrehe el-Eşrem el-Habeşî (ö.570)’nin adıdır.⁸⁰

1. 5. 9. Firavun / فِرْعَوْنُ (sıra no: 483) : Bu kelime Arapça olmayan bir kelime⁸¹ olup Eski Mısır hanedanlarına verilen bir isimdir. Kur’an’da adı en çok geçen isimlerdendir.⁸²

1. 5. 10. Firdevs/ فِرْدَوْسُ (sıra no: 470): Aslı Rumcadan gelen bu kelime, sonradan Arapçalaşmıştır. Bahçe anlamına gelmektedir. Araplar, bolluk ve bereketi olan yere “Firdevs”/ فِرْدَوْسُ demiştir.⁸³ Bu nedenle Kur’an, Firdevs sözcüğünü “cennet” anlamında kullanmıştır.⁸⁴ Bu kelime, hadislerde de aynı formatta vurgulanmıştır.⁸⁵

1. 5. 11. İbrik/ اِبْرِيْق (sıra no: 23) : Farça bir kelimedir. Farsçadan iki anlam bağlamında alınmış olma ihtimali vardır: Ya suyolu veya ayak yolunda su dökmektir. Eseri tahkik eden F. ‘Abdurrahim, “el-Cevâlikî, birinci anlam ile Farsçadaki “Âb-râh” kavramını; ikincisi ile de Farsçada yol anlamına gelen “Râh” sözcüğünü kastetmiştir” açıklamasını yapmıştır.⁸⁶

1. 5. 12. İncil/ اِنْجِيْل (sıra no: 27) : Hz. İsa’ya indirilen kitabın adıdır.⁸⁷ İncil kelimesi, etimolojik olarak mu‘arrab bir sözcüktür. Kimisi de İncil hakkında şu yorumu yapmıştır: Bu sözcük, şayet Arapça kökenli ise onun “n-c-l” fiilinden türemiş olması gerekir. Ki bunun anlamı ise “Suyun yeryüzüne çıkıp yayılması” demektir. Zaten İncil de, bilgi ve hikmet kaynağından gelmiştir.⁸⁸

1. 5. 13. ‘İsa/ عِيْسَى ve ‘Uzeyir/ عَزِيْر (sıra no: 449-450) : Kur’an’da aynı ayette vurgulanan bu iki isim de mu‘arrab olup İbraniceden Arapçaya geçmiştir.⁸⁹ el-Cevherî (ö.393/1003) bu isimlerin ya İbraniceden ya da Süryaniceden geldiğini söylerken⁹⁰, ez-Zemahşerî (ö.538/1143) ise onun daha çok, Süryanicede yaygın olduğunu belirtmiştir.⁹¹ ‘Uzeyr, Âzer’in ism-i tasğiri (küçültme) durumundadır.⁹²

1. 5. 14. İstabrak/ اِسْتَبْرَقْ (sıra no: 7) : Bu kelime Farsça bir kelimedir ve “*sırmalı kumaş, kabartma kumaş, atlas*” anlamına gelmektedir. Acemlerden Araplara intikal etmiştir.⁹³ Kur’an’daki istabrak/atlas kelimesi, cennetin ikram giysileri arasında zikredilmiştir. Orada eşler, atlas elbiseler içinde karşılıklı olarak oturacak, sohbet

⁷⁸ Yûsuf, 12/20.

⁷⁹ el-Cevâlikî, *age*, s. 307.

⁸⁰ el-Cevâlikî, *age*, s. 115.

⁸¹ el-Cevâlikî, *age*, s. 478.

⁸² Geniş bilgi için bkz. Muhammed Fuâd ‘Abdülhakî, *el-Mu‘cemu’l Mufehres li Elfâzi’l-Kur’ani’l-Kerîm*, el-Matba‘atu’l-İslâmiyye, İstanbul, 1982, s. 515-516.

⁸³ el-Cevâlikî, *age*, s. 470.

⁸⁴ Kehf, 18/107; Mu‘minûn, 23/11.

⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Buhârî, Cihad 14, *Megâzi* 9, 83, *Rikak* 51; Tirmizî, *Cennet* 4, Nesâi, *Cenâiz* 13; İbn Mâce, *Cenâiz* 65.

⁸⁶ Bkz. el-Cevâlikî, *age*, s. 120.

⁸⁷ Hadîd, 57/20.

⁸⁸ el-Cevâlikî, *age*, s. 123.

⁸⁹ el-Cevâlikî, *age*, s. 452; Nâsiruddîn Ebû Saîd ‘Abdullâh b. ‘Umer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, Dâru İhyâ et-Turâs el-‘Arabî, Beyrût, 1418, I/92.

⁹⁰ Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh Tacu’l-Luğa ve Sihâhu’l-Arabiyye*, Daru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrût, 1987, III/955.

⁹¹ Ebû’l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Ğavâmidi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fi Vucûhi’t-Te’vîl*, Dâru’l-Kuttâbi’l-‘Arabî, Beyrût, 1987, I/161.

⁹² Cevherî, *age*, II/744.

⁹³ el-Cevâlikî, *age*, s. 108.

ederek dinleneceklerdir. Kur’an’da bu giysilerin, dünyada işlenen güzel amellerin karşılığı olarak verildiği vurgulanmıştır.⁹⁴

1. 5. 15. Kırtâs/ قِرطَاسٌ (sıra no: 555): Türkçeye “kırtasiye” diye de geçen bu kelime, çok eski dönemlerde Arapçaya girmiştir.⁹⁵ Kelime, Kur’an’da, aynı surede bir kez “kırtâs”⁹⁶, bir kez ise onun çoğulu/cemisi olan “kerâtis”⁹⁷ şeklinde geçmiştir.

1. 5. 16. Meryem/ مَرْيَمَ (sıra no: 635): Kur’an nazil olduğu döneme kadar Arapçada böyle bir sözcük bulunmamaktaydı.⁹⁸ Zemahşerî, bu kelimenin İbraniceden Arapçaya geçtiğini belirtmiştir.⁹⁹

1. 5. 17. Rabbâniyyûn/ رَبَّانِيُونَ (sıra no: 291): Bu kelimenin ya İbranice ya da Süryaniceden Arapçaya geçtiği sanılmaktadır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö.224/838), kelimenin ilim ehli ve fakihler tarafından insanlara öğretildiğini belirtmiştir. Ebû Ubeyd, bir adamın, sözü edilen “rabbâniyyûn” kelimesini “İnsanlara helal, haram, emir ve nehiyleri bildiren, açıklayan âlimler” şeklinde tarif ederken duyduğunu eklemiştir.¹⁰⁰ Kur’an, iki surede üç kez bu kavramdan söz etmiştir.¹⁰¹

1. 5. 18. Salavât/ صَلَوَاتٌ (sıra no: 403) : Kur’an’da bir ayette “Yahudilerin sinagogu” anlamında kullanılmıştır.¹⁰² İbranicede “salûsâ” sinagog/havra demektir.¹⁰³ Zemahşerî, “sinagogun Kur’an’da “salât” diye nitelendirilmesinin nedeni, orada dua edilmesi ve ibadet edilmesindedir” şeklinde tarif etmiştir.¹⁰⁴ Bu kelimenin, içinde ibadetin ikame edildiği “mabet” anlamına geldiği aşikârdır.

1. 5. 19. Siccîl/ سِجِّيلٌ (sıra no: 336): Bu kelime, Farsçadan Arapçaya geçmiştir. İbn Kuteybe, (ö.276/889), Farsçadaki “seng” ve “kil” sözcüklerinden oluştuğu; “taş” ve “toprak” kelimelerinin karşılığı olduğu¹⁰⁵ görüşündedir. Araplar, bu sözcüğü daha önce bilmiyordu; Allah, Lut kavmiyle ilgili olarak onlara bildirmiştir.¹⁰⁶ Siccîl kelimesi, Kur’an’da bu anlamda kullanılmıştır.¹⁰⁷

1. 5. 20. Tâlût/ طَالُوتٌ (sıra no: 441): Bu, bir şahıs ismi olup yabancı bir kelimedir. Onun türevlerinin olmaması, mu’arrab bir kelime oluşunun kanıtıdır.¹⁰⁸ Zemahşerî, Kur’anda iki kez sözü edilen bu kelimenin¹⁰⁹ Câlût ve Dâvud gibi Arapça kökenli olmadığını söylemiştir.¹¹⁰

1. 5. 21. Tennûr/ تَنْوِيرٌ (sıra no: 135) : İbn Dureyd (ö.321/933), bu kelimenin Farsça olduğunu belirtmiştir. Araplar, bu isimden başka bir kelimeye muttali değildi; bu nedenle Kur’an, Arapların bildiği bu kelime ile onlara hitap etmiştir.¹¹¹ İbn Kuteybe

⁹⁴ Bkz. Kehf, 18/31; Duhân, 44/53; Rahmân, 55/54; İnsân, 76/21. Ayrıca bkz. Buhârî, ‘İydeyn 13; Tirmizî, Menâkib 90; Ahmed b. Huseyin b. ‘Alî b. Mûsâ el-Beyhakî, Şu‘abu’l-İman, Mektebetu’r-Ruşd, Riyâd, 2003, V/239.

⁹⁵ el-Cevâlîkî, age, s. 529.

⁹⁶ En’âm, 6/7.

⁹⁷ En’âm, 6/91.

⁹⁸ el-Cevâlîkî, age, s. 586.

⁹⁹ Zemahşerî, el-Keşşâf, I/292.

¹⁰⁰ el-Cevâlîkî, age, s. 330.

¹⁰¹ Âl-i İmrân, 37/9; Mâide, 5/44, 63.

¹⁰² Hacc, 22/40.

¹⁰³ el-Cevâlîkî, age, s. 419.

¹⁰⁴ Zemahşerî, el-Keşşâf, III/160.

¹⁰⁵ Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim İbn Kuteybe, Edebu’l-Kâtib, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, ts., s. 496.

¹⁰⁶ el-Cevâlîkî, age, s. 365.

¹⁰⁷ Hüd, 11/82; Hicr, 15/74; Fil, 105/4.

¹⁰⁸ el-Cevâlîkî, age, s. 447.

¹⁰⁹ Bakara, 2/247, 249.

¹¹⁰ Zemahşerî, el-Keşşâf, I/292.

¹¹¹ Hüd, 11/40; Mu’minün, 23/27.

(ö.276/889), ise İbn Abbas (ö.68/687)’in, bu kelimenin hem Arapça hem Farsçada mevcut olduğunu söylediğini nakletmiştir.¹¹²

1. 5. 22. Tûr/ طور (sıra no: 424) : Kur’an’da on yerde mevcut olan bu kelime¹¹³, dağ anlamına gelip¹¹⁴ Süryaniceden Arapçaya geçmiştir.¹¹⁵ Eyle kentine yakın bir dağın adıdır.¹¹⁶

1. 5. 23. Üstaz/Üstâd أَسْتَاذ (sıra no: 30) : Üstad kelimesi, Arapça bir kelime değildir. Bir iş ve sanatta mahir ve uzman olanlar için kullanılır. Bu kelimeye cahiliye şairinde de rastlanmamıştır. Eğer kelime Arapça olsaydı, onun “s-t-z” fiilinden türemesi gerekirdi. Oysaki böyle bir sözcük, Araplar tarafından bilinmemektedir.¹¹⁷

Sonuç

Araplar, Kur’an’ın verdiği bilgilere göre yazı ve kışın Kuzey ve Güney bölgeler ile ticaret yapmışlardır. Bu, Arapların Batı ve Doğu bölgelerine gitmediği anlamına gelmemektedir. Onlar, ulaşabildikleri yere kadar gitmişlerdir. Onların İranlılar, Süryaniler, İbraniler, Rumlar ve Hintliler ile ticaret yapmaları sonucunda, adı geçen etnik çevrelerin dillerinden etkilenmişlerdir. Özellikle o günkü koşullarda etnik kökenleri farklı da olsa tüccarların, aylarca hatta yıllarca bir beldede ikamet etmesi, diller arası etkileşime daha da ivme kazandırmıştır, dememiz mümkündür. Bu, Arap tüccarlar için de geçerlidir.

el-Cevâlîkî’den önce, Arap diline dışarıdan giren sözcükler hakkında insanları bilgilendirmek amacıyla kaleme alınan eserler arasında İbn Kuteybe’nin *Edebu’l-Katib’ni*; İbn Dureyd’in *el-Cemheretu’l-Luga’sını* ve el-Ezherî’nin *Tehzîbu’l-Luga’sını* sayabiliriz. el-Cevâlîkî ise selefleri tarafından yazılanları harmanlayarak, daha ideal bir eser kaleme almıştır. Onun kaleme aldığı “*el-Mu’arrab min Kelâmi’l-A’cem*” adlı eser, kendi alanında yazılan en gözde eserlerden sayılmıştır. Çalışmamıza esas aldığımız eser baskısı, F. ‘Abdurrahîm’in kapsamlı bir tahkik yaptığı nüshadır.

el-Cevâlîkî, kelime ve kavramları sıralarken ilk harfe göre hareket etmiş ama onun ikinci ve üçüncü harflere aynı derecede dikkat ettiği söylenemez. Mesela hemze ile başlayan kelimelerdeki sıralamada Urbân (sıra no: 13), Abzâr (sıra no:15), Enbâr (sıra no: 16), Ebrehe (sıra no: 17), Acurr (sıra no: 22) ikinci harflerde sıraya uyulmamıştır. Şin harfi ile başlayan kısımdaki Şeyzer (sıra no: 388), Şehr (sıra no: 389), Şefzu (390), Şebbût (sıra no: 391) ve Şâhin (sıra no: 392) sıralamasında sözlük kaidelerine uyulmamıştır. Bunun gibi örnekleri çoğaltmamız mümkündür.

Biz, mu’arrab kelime, kavram ve isimleri açıklarken, eserden yararlanmak isteyenlerin daha kolay ulaşmaları için onların eserdeki sıra numaralarını -İsa ve ‘Uzeyir (449-450) maddesi hariç- parantez içinde (Arcuvan/Arguvan, sıra no: 11) gösterdik, Türkçeye göre alfabetik formatta sıraladık.

Örnek olması bağlamında ele aldığımız yirmiyi aşkın sözcüğe dair –eğer var ise- hem Kur’an’dan hem hadislerden kaynak gösterdik.

Bu çalışma ile öteden beri Arapçadan Türkçeye geçtiği sanılan birçok kelime ve şahıs isimlerinin, aslında Arapça karakterli olmadıkları, aksine farklı yabancı dillerden Arapçaya intikal ettikleri daha net anlaşıldığını söyleyebiliriz.

¹¹² el-Cevâlîkî, *age*, s. 213.

¹¹³ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Fuâd ‘Abdulkakî, *age*, s. 429.

¹¹⁴ Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, I/175; Ebû Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1300, IV/508.

¹¹⁵ el-Cevâlîkî, *age*, s. 435.

¹¹⁶ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhîd*, Mu’essesetu’r-Risâle, Beyrût, 2005, s. 432.

¹¹⁷ el-Cevâlîkî, *age*, s. 125.

Sosyal hayatında yumuşak huylu bir karaktere sahip olan el-Cevâlikî'nin, yazı hayatında da karakterine mümasil bir çizgi çizdiğini tespit ettik. Onun yorum ve analizlerinin, oldukça objektif bir şekilde sahip olduğunu gördük.

Şunu belirtmeden geçemeyeceğiz: Mümbit ve bir o kadar da velut olan el-Cevâlikî'nin ihmâl edilmemesi; eserlerine dair ilmi çalışmaların yapılması gerektiğine inanıyoruz.

Kaynakça

- ‘Abdulkakî**, Muhammed Fuâd (ö.1967), *el-Mu‘cemu’l Mufehres li Elfâzi’l-Kur’ani’l-Kerîm*, el-Matba‘atu’l-İslâmiyye, İstanbul, 1982.
- ‘Ali, Cevâd** (ö.1987), *el-Mufasssal fî Târîhi’l-‘Arab Kable’l-İslâm*, Dâru’s-Sâkî, Beyrût, 2001.
- el-Asbahânî**, Ebû Nu‘aym Ahmed b. ‘Abdullâh b. İshâk b. Mûsâ b. Mehrân (ö.430/1039) *et-Tıbbu’n-Nebevî*, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 2006.
- el-Beyhakî**, Ahmed b. Huseyin b. ‘Ali b. Mûsâ (ö.458/1066), *Şu‘abu’l-Îmân*, thk. ‘Abdul‘alî ‘Abdulhamîd, Mektebetu’r-Ruşd, Riyâd, 1423/2003.
- el-Beyzâvî** Nâsiruddîn Ebû Saîd ‘Abdullâh b. ‘Umer b. Muhammed (ö.685/1286), *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, Dâru İhyâ et-Turâs el-‘Arabî, Beyrût, 1418.
- Brockelmann**, Carl (ö.1956), *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, çev. ‘Abdulhalîm Naccâr, Dâru’l-Ma‘ârif, Kâhire, 1959.
- Buhârî**, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl (ö.256/870), *Sâhîhu’l-Buhârî*, el-Mektebetu’l-İslâmî, İstanbul, 1979.
- Cevherî**, Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammad, (ö.396/1005), *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-‘Arabiyye*, Daru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrût, 1987.
- Çelebi**, Muharrem, “Cevâlikî” maddesi, *DİA*, İstanbul, 1993.
- Ebû Habîb**, Sa’dî, *el-Kâmûsu’l-Fikhî Lugaten ve Istilâhen*, Dâru’l-Fikr, Dimaşk, 1998.
- Ebû’l-Bekâ el-Kefevî**, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kırmî (ö.1095/1684), *el-Kulliyât Mu‘cemun fî’l-İstlâh ât ve’l-Furûk el-Lugaviyye*, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, ts.
- Ebû’l-Fidâ’**, el-Meliku’l-Mueyyed İmâduddîn İsmâ‘îl b. ‘Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö.732/1331) *el-Muhtasar fî Ahbârî’l-Beşer*, Mektebetu’l-Huseyniyye el-Misriyye, ts.
- Edward**, Karanilyos F. (ö.1313/1896), *İktifâu’l-Kunû‘ Bimâ Huve Matbû*, tsh. Seyyid Muhammed el-Bablâvî, Matba‘atu’t-Te’lif (el-Hilâl) Mısır, 1896.
- el-Edirnevî**, Ahmed b. Muhammed (ö.1050/1640), *Tabakâtu’l-Mufessirîn*, Mektebetu’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, Medine, 1997.
- Elmalı**, Hüseyin, “el-Muarreb” maddesi, *DİA*, İstanbul, 2005.
- el-Enbârî**, Ebû’l-Berekât Kemâluddîn ‘Abdurrahmân b. Muhammed (ö.577/1182), *Nuzhetu’l-Elıbbâ fî Tabakâti’l-Udebâ*, ‘Ammân, 1985.
- el-Ezherî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö.370/980), *Tehzîbu’l-Luğa*, thk Muhammed ‘Avd Mu‘rib, Dâru İhyâi Turâsi’l-‘Arabî, Beyrût, 2001.
- Ferrûh**, ‘Umer (ö.1987), *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, Dâru’l-‘İlm-i li’l-Melâyîn, Beyrût, 1997.
- el-Feyyûmî**, Ebû’l-‘Abbâs Hatîbuddehşe Ahmed b. Muhammed (ö.770/1368-69), *el-Misbâhu’l-Munîr fî Garîbi’ş-Şerhi’l-Kebîr*, el-Mektebetu’l-‘İlmiyye, Beyrût, ts.
- Firûzâbâdî**, Mecduddîn Muhammed b. Ya’kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu’l-Muhît*, Mu‘essesetu’r-Risâle, Beyrût, 2005.
- el-Hazramî**, Ebû Muhammed et-Tayyib b. ‘Abdullâh b. ‘Ali el-Hicrânî (ö.947/1541), *Kilâdetu’n-Nahr fî Vefayâti A’yâni’d-Dehr*, Dâru’l-Minhâc, Cidde, 2008.
- İbn Dureyd**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî (ö.321/933), *Cemheretu’l-Luğa*, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrût, 1987.
- İbn Hallikân**, Ebû’l-‘Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm (ö.681/1283), *Vefayâtu’l-A‘yan ve Enbâu Ebnâi’z-Zamân*, Dâru Sâdir, Beyrût, 1971.
- İbn Kesîr**, Ebû’l-Fidâ İsmâ‘îl (ö.774/1372), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Dâru İhyâi’t-Turâs, Beyrût, 1998.

- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim (ö.276/889), *Edebu'l-Kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâlî, Mu'essesetu'r-Risâle, Beyrût, ts.
- İbn Mâce**, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezîd (ö.273/887), *Sunen*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Kâhire, ts.
- İbn Manzûr**, Ebû Fadl Cemâluddîn Muhammed (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1300.
- İbn Tağriberdî**, Ebû'l-Mehâsin, Cemâluddîn Yûsuf b. Tağriberdî b. 'Abdullâh (ö.874/1469), *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Dâru'l-Kutub, Kâhire, ts.
- İbnu'l-Cevzî**, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî (ö.597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mulûki ve'l-Umem*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992.
- İbnu'l-Esir**, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Ebû'l-Kerem Muhammed el-Cezerî (ö.630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1987.
- , *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrût, ts.
- İbnu'l-İmâd**, 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed (ö.1089/1678), *Şezarâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmûd Arnaût, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrût, 1986.
- İbnu'l-Kelbî**, Ebû'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö.204/819), *Kitabu'l-Esnâm*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kâhire, 2000.
- İbnu's-Salâh**, Ebû 'Amr Takıyyuddîn 'Usmân b. Salâhuddîn 'Abdurrahmân b. Mûsâ (ö.643/1245), *Şerhu Muşkili'l-Vasîl*, Dâru Kunûz İşbilyâ, Su'udiyye, 2011.
- İsfahânî**, Râğıb (ö.425/1033), *el-Mufredât*, thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1412.
- İsma'il Paşa**, Bağdâtlı (ö.1920), *Hediyetu'l-'Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn Âsâru'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, (1951 İstanbul Matba'atu'l-Behiyye baskısı esas alınmıştır)
- Kehhâle**, 'Umer Rızâ (ö.1987), *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Mektebetu'l-Musennâ, Beyrût, ts.
- el-Kiftî**, Cemâluddîn Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf (ö.646/1249), *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, Mu'essesetu'l-Kutubi's-Sakâfiyye, Beyrût, 1982.
- el-Kutubî**, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. 'Abdurrahmân (ö.764/1363), *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsân 'Abbâs, Beyrût, Dâru Sâdır, 1973.
- el-Makdisî**, Ebû Şâme, Şihâbuddîn Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. İsmâ'îl (ö.665/1267), *Kitâbu'r-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Selâhiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2002.
- el-Me'âfirî**, Muhammed b. 'Abdullâh Ebûbekir İbnu'l-'Arabî (ö.543/1149), *Kânûnu't-Te'vîl*, Muhammed Suleymânî, Dâru'l-Kible, Cidde, 1986.
- Mu'inuddîn**, Ebûbekir Muhammed b. 'Abdulganî (ö.629/1232), *İkmâlu'l-İkmâl*, thk. 'Abdulkayyûm 'Abduraybî'n-Nebî, Cami'atu Ummi'l-Kurâ, Mekke, 1410.
- Neseî**, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed (ö.303/915), *Sunen*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, ts.
- er-Râzî**, Zeynuddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ebûbekr b. 'Abdulkadir (ö.666/1268), *Muhtâru's-Sihâh*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, 1999.
- Rızâ**, Ahmed, *Mu'cemu Metni'l-Luga*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, ts.
- es-Selâmî**, Zeynuddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb (ö.795/1393), *Zeyl Tabakâti'l-Hanâbile*, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad, 2005.
- Seyyid Hasan**, Muhammed b. (ö.866/1462), *er-Râmûz 'ala's-Sihâh*, Dâru Usâme, Dimaşk, 1986.
- es-Suyûtî**, 'Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn (ö.911/1506), *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Lubnân/Saydâ, ts.
- Tirmizî**, Ebû İsmâ Muhammed (ö.279/892), *Sunenu't-Tirmizî*, thk. 'Abdolvahhâb, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1980.
- 'Umer**, Ahmed Muhtâr 'Abdulhamîd (ö.1424/2003), *Mu'cemu'l-Lugati'l-'Arabiyye el-Mu'âsıra*, 'Alemu'l-Kutub, Kâhire, 2008.

- Yâfi’î**, Ebû Muhammed ‘Afifuddîn ‘Abdullâh b. Esed (ö.768/1367), *Mir’atu’l-Cinân ve ‘İbretu’l-Yakazân fî Ma’rifeti mâ Yu‘teberu min Havâdisi’z-Zamân*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1997.
- Yâkût el-Hamevî**, Şihâbuddîn Ebû ‘Abdullâh (ö.626/1229), *Mu‘cem’ul - Udebâ/İrşâdu’l-Erîb ilâ Ma’rifeti’l-Edîb*, Dâru’l-Fikr, Kâhire, 1980.
-----, *Mu‘cem’ul-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1995.
- ez-Zebidî**, Muhammed Murtazâ (ö.1205/1791), *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Heyet, Dâru’l-Hidâye, Kâhire, ts.
- ez-Zehabî**, Şemsuddîn Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz (ö.748/1348), *el-‘İber fî Haberi men Gaber*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, ts.
-----, *Siyeru A‘lami’n-Nubelâ*, Dâru’l-Hadîs, Kâhire, 2006.
-----, *Târîhu’l-İslâm ve Vefayâtu’l-Meşâhîr ve’l-A‘lâm*, thk. ‘Umer ‘Abdusselâm et-Tedmirî, Dâru’l-Kuttâbi’l-‘Arabî, Beyrût, 1993.
-----, *Tezkiretu’l-Huffâz*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1998.
- ez-Zemahşerî**, Ebû’l-Kâsım Mahmûd (ö.538/1143), *Esâsu’l-Belâğâ*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnusûd, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1998.
-----, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l Ekâvil fî Vucûhi’t-Te’vîl*, Dâru’l-Kuttâbi’l-‘Arabî, Beyrût, 1987.
- Ziriklî**, Hayruddîn (ö.1976), *el-A‘lâm*, Dâru’l-Kalem, Beyrût, 1980.